
ŽOFR DIMAZDIJE

KULTURNA REVOLUCIJA SLOBODNOG VREMENA U FRANCUSKOM DRUŠTVU

Približavanje 1000. godine izazvalo je najturobnije proročanstvo: smak sveta. U prorokovanju vezanom za 2000. godinu ima više nijansiranosti. Pod plaštom ideološke kritike, naučnih razmišljanja o budućnosti, utopijskih raspredanja, naučne fantastike, pa i „sociologije“, cvetaju predskazanja, sasvim ružičasta ili sasvim crna, posebno sasvim crna. Usled svega toga nastalo je jedno stanje duha koje nije pogodno za naučne discipline zasnovane na posmatranju, objašnjavanju i predviđanju.

Oblast slobodnog vremena nije ostala van tog stanja duha. Ona je možda čak više no druge podložna iluzijama proročanske misli: nepostojanost njenih granica, raznorodna mnogostrukost njenih formi, skriveno prostranstvo njenih implikacija, afektivni naboj nekih njenih normalnih ili marginalnih manifestacija, dopuštenih ili nedopustivih pogodni su za oduševljenja, ali i za ogorčenost. Otvoren ili prikriven otpor, koji starijske ideologije profesionalnog ili školskog rada i političkih ili porodičnih obaveza pružaju sumnjivim vrednostima slobodnog vremena, stvara i epistemološke prepreke koje još više usporavaju razvoj i širenje naučnih znanja.

U složenoj i promjenljivoj stvarnosti svako obraća pažnju samo na onaj aspekt koji ga zanima, pridaje mu prekomernu vrednost, a sve ostale aspekte zaboravlja. Rasuđivanje je ovde češće manihejsko nego dijalektičko. U jednom društvu koje je u nastajanju, slobodno vreme je zavisno od autora, mnogostruko prisutna realnost ili „ideologizirana“ iluzija. To je ono vreme kad se čovekova ličnost najslobodnije izražava ili pak ono vreme u kome se ona guši ili postaje predmet najgore manipulacije. Slobodno vreme najavljuju kao nešto što će zameniti otuđeni rad u budućnosti, kad reformisani rad treba da ga svede na manje-više dosadnu razonodu. To će biti vreme posvećeno neprekidnom i dobrovoljnom samoizgrađivanju, koje će biti mnogo ozbiljnije od obrazovanja koje nameće današnja škola u krizi ili će pak b'iti svedeno na običnu rekreaciju, zahvaljujući širenju i reformi školskog obrazovanja. Po mišljenju jednih slobodno vreme koje bi se nalazilo van područja „potrebe“, poslužilo bi kao nezavisna osnova teorije slobode. Po mišljenju drugih, naprotiv, ono je, po svemu sudeći, odveć zavisno i ne bi moglo poslužiti kao temelj bilo kakve teorije. Uznoseno od jednih kao ekskluzivno sredstvo jedne civilizacije koja bi cenila izražavanje čovekove ličnosti, ono je kritikovano od drugih kao veštački epifenomen jednog bolesnog društva na kome se ne bi mogla zasnivati nikakva civilizacija.

Sva ova protivrečna mišljenja svedoče svakako o verovatnom značaju problema slobodnog vremena u razvijenim industrijskim društvima koja su se upustila u neizvesnost procesa postindustrijskog razvoja. Uprkos razlikama i oprečnostima, sva ova mišljenja imaju zajedničko obeležje: ona odbacuju, u različitom stepenu, strpljivo i dosadno sistematsko proučavanje evolucije događaja. Kad koriste podatke, ti podaci su tako odabrani da određenu ideju ilustruju samo slučajevima koji ovu prikazuju u povoljnom svetlu; to gotovo nikad nije dinamičan skup pozitivnih ili negativnih činjenica u odnosu na tačno razgraničen problem. Međutim, čini nam se da je neodložno izložiti razne vrste činjenica i razne očigledne ili skrivene veze koje u različitim momentima obelodanjuje empirijska sociologija.

Razdoblje između 1955. i 1965. godine bilo je za francusko društvo period u kome su prešli imali tendenciju da nadvladaju kontinuitet, posebno na planu slobodnog vremena i odgovarajuće kulturne politike. Jasno je da su otpori koji se pružaju ovoj dubokoj promeni još jaki, kako na planu struktura tako i na planu shvatanja i navika. Naše društvo je blokirano, naše školstvo je blokirano, naša kultura takođe itd. Ali ova

blokada, suočena sa novom situacijom mnogo je vidljivija nego ranije. Promene na planu vremena, usluga, organizacija, vrednosti slobodnog vremena sakrivane su iza drugih problema koji dižu veliku buku na planu aktuelnih političkih događaja. Te promene su, po našem mišljenju, potcenjivane u svim analizama ovog razdoblja. One nose možda u sebi veliku mogućnost kulturne obnove, čije implikacije ni izdaleka nisu analizirane.

U periodu između 1953. i 1955. godine počinje verovatno veoma značajna promena ne samo sa gledišta ekonomske, već i sa gledišta društvene i kulturne evolucije Francuske. Proizvodna sredstva su tad gotovo u potpunosti obnovljena zahvaljujući zajedničkim posleratnim naporima, potpomaganim Maršalovim planom. Kao reakcija na maltuzijanizam tridesetih godina, jača duh modernizacije, kao što u mnogom pogledu to već pokazuje drugi nacionalni plan, nazvan „plan modernizacije i opreme“. Rimski sporazum (1957), kojim je predviđeno stvaranje Zajedničkog tržišta velikih razmera, pripreman je još od 1955. godine. Drugi jedan fenomen je možda još značajniji: podstaknuta perspektivom trgovanja sa Evropom, ali suočena sa uskim tržištem radne snage, a naročito sa oskudicom u kvalifikovanoj radnoj snazi, francuska industrijska preduzeća stavljaju naglasak na neophodnost brzog povećanja produktivnosti rada. Bilo je potrebno sedamdeset godina (od 1880. do 1953) da bi se indeks produktivnosti u industriji udvostručio. Biće dovoljno samo još deset godina (od 1954. do 1963) pa da se ona po drugi put udvostruči¹⁾. Ekonomisti predviđaju da će se ona utrostručiti pre 1985. godine. Potrošnja po stanovniku povećala se za 49% od 1950. do 1959. godine, uprkos povećanom porastu stanovništva; ona će, između 1960. i 1985. godine, po svojoj prilici porasti za dva i po puta²⁾. Ako se, uprkos sadašnjem usporenju, ove pretpostavke ostvare, ući ćemo u onu eru masovne potrošnje i masovnog slobodnog vremena koja bi, po mišljenju D. Riesmana, lako mogla izvršiti presudan uticaj na preobražaj same „prirode društva“, nezavisno od režima.³⁾

Pre no što, polazeći od iskustva svoje zemlje, ponovo pridemo velikim problemima evolucije

1) J. Fourastié, *Prévision et évolution (Predviđanje i evolucija)*, Okrugli sto, oktobar 1962, str. 9—19.

2) Grupa 1985, komesarijata za plan, *Razmišljanja o 1985. godini*, Francuska dokumentacija, 1964, str. 156.

3) D. Riesman, *La Foule solitaire (Usamljena gomila)*, op. cit. Upor. Kritičku analizu Z. Dimazdijea „David Riesman i Francuska 1963—1965“, *Revue française de sociologie*, VI, 1965, str. 379—382; Z. Turen (J. Touraine), *Postindustrijsko društvo*, Paris, Denoel, 1969, str. 319 (Méditations 61).

postindustrijskog društva, koje je Risman postavio polazeći od iskustava svoje zemlje, mi predlažemo skromniji zadatak: razmotriti neke karakteristične promene koje su se odigrale u Francuskoj između 1953. i 1955. godine u pogledu tražnje kulturnih dobara i usluga od strane pojedinaca i u pogledu ponude dobara i aktivnosti od strane trgovačkih organizacija i onih kojima nije cilj dobit.

Evolucija potrošnje kulturnih dobara i usluga od strane pojedinaca.

Pre svega, odrasli mogu da troše kulturna dobra i usluge očigledno u ono vreme koje je oslobođeno rada, posebno u slobodnom vremenu. Istina, u periodu između 1953. i 1965. broj radnih sati u nedelji je malo porastao (isključujući zemljoradnju), ali se uvođenje potpunog vikenda proširilo, a trajanje godišnjeg odmora se pod pritiskom sindikata udvostručilo: za većinu zaposlenih u gradu godišnji odmor se, za šest godina (od 1957. do 1963) povećao od 18 dana na 30, uprkos protivljenju vlasnika industrijskih preduzeća i nepovoljnom mišljenju stručnjaka iz Komesarijata za plan. Dodajmo da je, inače, najveći deo oslobođenog vremena iskorišćen za izgrađivanje mladih. Naime, uzrast stanovnika koji stupaju u proizvodnju pomećen je usled produženja školovanja.⁴⁾ Otada većina mladih nastavlja školovanje i posle svoje četrnaeste godine (71,3% u 1964. prema 57,7% u 1954. godini). Ali sa našeg gledišta, najdalekosežniji događaj decenije 1955—1965. je dvostruk: a) aktualnije valorizovanje aktivnosti slobodnog vremena i povećanje izdataka u tu svrhu u gradskim, pa čak i u seoskim sredinama⁵⁾ i b) širenje svesti, u celom društvu, o postojanju specifičnog problema slobodnog vremena pri uspostavljanju ravnoteže društvenog i kulturnog života zemlje u sadašnjem trenutku i u budućnosti.

Pokušajmo da odredimo neke dimenzije i osobenosti ovih dveju savremenih pojava:

Izdaci koji su, u budžetima domaćinstava, vezani za slobodno vreme ne iznose 8%, kako to pokazuje statistika opštih nacionalnih rashoda za 1960. godinu, već mnogo više. Naime, stavka „Slobodno vreme i kultura“ koja je, počev od 1953. godine izdvojena iz stavke „Razno“, ne

4) L. Cross, *L'Explosion scolaire (Eksplozija školstva)*, Paris, CVIP, 1961. Videti i: *Etudes statistiques*, 1964.

5) Prva anketa JAC-a o slobodnom vremenu (20.000 odgovora), 1961; H. Mendras, *L'agriculture et l'avenir de la société rurale (Zemljoradnja i budućnost seoskog društva)*. Bulletin SEDEIS „Futuribles“, 20 dec. 1964, Dodatak br. 2, 22 str.

obuhvata sve stvarne izdatke koji su vezani za slobodno vreme. Zahvaljujući jednoj studiji Nacionalnog instituta INSEE (Institut za statistiku i ekonomska proučavanja) i istraživačkog centra CREDOC (Centar za istraživanja i dokumentaciju), koja je obuhvatila razdoblje između 1957. i 1961. godine, znamo da je 51,7% kilometara pređenih godišnje automobilom vezano za neprofesionalne aktivnosti: za izlaske u cilju prodava, vikende i godišnje odmore. Međutim, cela ova stavka sačinjava 8% budžeta domaćinstava u pomenutoj godini. Isto tako, izdaci za kafane, koji se još razvrstavaju u rubriku „Hotel-restoran-kafane“, a koji sačinjavaju 6,7%, predstavljaju za većinu ljudi, ne potrebu koju nameće profesionalni ili politički život, već potrebu za društvom u slobodnim časovima. A izdaci za kafanu isključeni su iz onoga što je nazvano „izdaci vezani za slobodno vreme“ (CREDOC). Isto tako treba uzeti u obzir i izdatke za stanovanje (sporedna boravišta, vikendice), za odevanje (sportska odela za leto ili zimu), za ličnu negu i higijenu (pomade protiv sunca, nezgode pri bavljenju sportom...) i za hranu (dodatni izdaci za prijeme i izlaske u cilju razonode). Na toj osnovi ocenjujemo da stvarni iznos koji domaćinstva namenjuju aktivnostima u slobodnom vremenu dostiže najmanje 16% porodičnog budžeta. Čak i ako je ekonomisti teško da ih pregrupiše, njihov opšti značaj u odnosu na slobodno vreme nesumnjiv je. U ovom periodu celokupan iznos izdataka koji su vezani za slobodno vreme rastao je brže nego iznos celokupnih izdataka domaćinstva.

Ali ono što nam se čini najznačajnije u ovom novom načinu života jeste promena interesovanja u oblasti kulture, promena koja je ponekad veoma duboka. Uzmimo nekoliko primera: oko 1950. godine, otprilike 10% domaćinstava poseduje automobil, u 1965. godini taj procenat iznosi 50% celokupnog stanovništva Francuske, a 40% domaćinstava kvalifikovanih radnika. Privatnih kola ima ukupno 8 miliona. Grupa „1985“ smatrala je da će ovaj broj u 1985. godini iznositi 19 miliona.⁷⁾ Ova pojava automobila u domaćinstvima menja shvatanja i navike. Od 1950. do 1963. godine broj odlazaka na letovanje iz gradova od preko 50.000 stanovnika porastao je od 49% na 63%. U 1964. godini, 40% Francuza starijih od 14 godina putovalo je za vreme godišnjeg odmora, većina automobilom

6) H. Faure „Une enquête par sondage sur l'utilisation des voitures particulières et commerciales“ (Anketa sondiranjem o korišćenju privatnih i trgovačkih vozila), Consommation, Annales du CREDOC, 1, januar-mart 1963, str. 1-81.

7) *Razmišljanja o 1985. godini, op. cit. (beleška 2)*

(65%). Među njima 14% ih je putovalo u inostranstvo, to jest 3,780.000.⁹⁾ Više se ne može reći da je današnji Francuz čuvarkuća.

Masovno bežanje gradskog stanovništva u prirodu dobija sve više obeležje vraćanja prirodi. U Evropi, posle Holandije, Francuska najviše upražnjava kampovanje, i to u svim društvenim klasama, bez obzira na visinu prihoda (u 1964. godini oko 21% radnika i 11,3% viših službenika). Broj pecača koji je u 1950. godini iznosio 308.000 sada se popeo na 1,120.000, tj. iznosi 41% od celokupnog broja ribolovaca. Ova ljubav prema životu u prirodi sve je jača, uprkos koncentracijama koje izaziva (plaže). Sve više zahvata i vikende. Postoji oko 900.000 sporednih boravišta;¹⁰⁾ ako im dodamo barake, vrtlarske kućice za vikend, farme koje se prividno bave proizvodnjom stambene prikolice u kampovima u predgrađu, ovaj broj treba u svakom slučaju bar udvostručiti. U obzir uzimamo samo prava sporedna boravišta. Grupa „1985“ računa da će ih u 1985. godini biti 1,250.000 novih, ne gubeći iz vida mogućan razvoj (koji je tek započeo) gradnje malih porodičnih zgrada o kojima sanja većina Francuza (68% Parižana u 1962. godini). Francuz iz novih i starih gradova možda upravo izgrađuje nov stil odnosa prema prirodi.

I pored povećane privlačnosti izlazaka u prirodu, tradicionalno interesovanje za zanatski amaterski rad u kući i za rad u vrtu oko kuće i dalje postoji. Svakako, bavljenje zanatskim radovima u kući slabije je kod Francuza nego kod njihovih suseda: samo 21% Francuza izjavljuje da se ovim poslovima bavi bar jednom nedeljno, dok ovaj procenat među Italijanima iznosi 29%, među Holandanima 37%, a među Britancima 41%.¹¹⁾ Ali ovo njihovo interesovanje je veoma živo: 60% zanatlija-amatera iz Anesija izjavljuju da se tim poslovima bave iz čistog zadovoljstva (naročito među radnicima).¹²⁾ Oni se ovim poslovima veoma rado bave, nalazeći u njima nadoknadu za depersonalizaciju koju nosi sebi iscepkanost operacija na beskrajnoj traci. I to je jedan način izražavanja sopstvene ličnosti, u kome Levi-Stros vidi uporno nastavljanje misli iz doba divljaštva u vremenu nauč-

⁹⁾ C. Goguel „Les vacances des Français en 1964“ (Godišnji odmor Francuza u 1964. godini), Etudes et Conjoncture, 6. juni 1965, str. 65—102.

¹⁰⁾ INSEE, Popis stanovništva iz 1962. godine, kompleti.

¹¹⁾ SOFRES. 221,750.000 potrošača, pod rukovodstvom A. Piatier-a, Paris, Sélection du Reader Digest, 1963, 250 str.

¹²⁾ Ž. Dimazdije (G. Dumazedier), A. Ripert (Riper). *Loisir et culture*, (Slobodno vreme i kultura), op. cit.

ne racionalizacije.¹³⁾ Uprkos tome što nam nedostaju pouzdani indikatori kojima bismo mogli odmeriti ovo interesovanje i njegov značaj, pretpostavljamo da je ono u porastu. Verovatno će biti sve manje utilitarno, a sve više psihološko, uporedo sa sve većom racionalizacijom proizvodnje i standardizacijom proizvoda široke potrošnje. Može se tvrditi da je manuelna kultura već i sada, a da će sve više i biti jedan od značajnih aspekata narodne kulture, tj. one kulture koja predstavlja život za većinu stanovništva. Zanatstvo je možda u opadanju u oblasti proizvodnje, ali ono napreduje u oblasti slobodnog vremena, kao i povrtarstvo.

Moderan čovek koji u nedelju postaje seljakom proizvod je industrijskog i postindustrijskog društva. I pored toga što je od 1954. godine sazidano više od tri miliona stanova na velikim i malim kompleksima bez vrtova. Francuzi ipak veoma vole vrtove: 42% radi u vrtu bar jednom nedeljno prema 34% Holanđana i 11% Italijana; u pitanju je svakako i štedljivost, ali i želja da se dođe do proizvoda „zdravijih“ od onih na pijaci, a isto tako i zadovoljstvo koje čovek oseća u dodiru sa zemljom i u periodičnom vraćanju prirodi. Bilo kako bilo, ova tradicionalna veza sa zemljom koju treba obdelavati ili materijalom koji treba obraditi odgovara kulturnoj potrebi koju ni podizanje životnog standarda ni podizanje obrazovnog nivoa nisu umanjili.

Na umetničkom i intelektualnom polju značajan događaj u ovom razdoblju bila je pojava televizije. Snabdevanje domaćinstava televizorima bilo je u početku sporo (53.000 aparata u 1953. godini), zatim brzo (milijon aparata godišnje počev od 1. januara 1962. godine). U septembru 1965. godine bilo je već više od 6 miliona televizijskih aparata. I tako gotovo svaka druga porodica ima televizor (35% viših službenika, 21% radnika u 1961. godini). Vreme koje se prosečno posvećuje gledanju televizijskog programa iznosi 16 sati nedeljno.¹⁴⁾ Poznato je da slušanje radija u porodici traje kraće vreme. Poznato je takođe da je posećivanje bioskopa od 1957. godine naovamo opalo: samo 27% sopstvenika televizora odlaze u bioskop bar jednom mesečno prema 42% među ostalima.¹⁵⁾ Ali u isto vreme (između 1956. i 1963. godine) prodaja

¹³⁾ C. Lévy Strauss (Levi-Stros), *La pensée sauvage* (Divlja misao), Paris, Plon, 1962, 397 str.

¹⁴⁾ J. Cazeneuve, J. Oullf (Kaznev, Ullf), *La Grande chance de la télévision* (Velika šansa televizije), Paris, Calman-Lévy, 1963, 242 str.

¹⁵⁾ Društvo za ekonomiju i primenjenu matematiku (SEMA), „Perspektive francuskog filma“, Bulletin d'information du Centre national de la cinématographie“, specijalni broj 91, februar 1965.

tranzistora se povećala sa 150.000 na 2.160.000, prodaja ploča se udesetostručila između 1954. i 1963, a trećina stanovništva poseduje električni gramofon. Prodaja časopisa se za to vreme povećala (11,7 kg po glavi stanovnika u 1955. godini, 15,4 kg u 1962). CREDOC predviđa da će se ona i dalje povećavati. Što se tiče ekspanzije knjige, ona se od 10 miliona prime aka prodatih u 1960. godini povećala na 31 milion u 1963. godini.¹⁶⁾

Do sada, sadržaj emisija francuske televizije nije bio preplavljen zabavnim programom ekonomske propagande, kao u Sjedinjenim Državama Amerike, gde on zauzima 75% celokupnog trajanja programa. Sadržaj francuskih emisija je uravnoteženiji (25% zabavnog programa boljeg prosečnog nivoa). Ukus publike je podeljen između lakih televizijskih igara i reportaža visokog kvaliteta — kao što je „Pet stubaca sa naslovne strane“, između feljtona (višeg prosečnog nivoa nego u Sjedinjenim Državama) i komada kao što je „Magbet“ (u režiji Žena Vilara) ili kao „Persijanci“, koji su u toku jedne jedine večeri imali više gledalaca nego za dve hiljade godina otkako se prikazuju na pozornici! Najveći tiraž (više od milion primeraka) ima nedeljni časopis „Télé 7 jours“ (Sedam televizijskih dana), najbliži standardima najobrazovanije sredine. Ovakvog časopisa nema u Sjedinjenim Državama. Najveći uspeh na radiju imaju pesme, ali, sve u svemu, „literarni pevači“ imaju isto toliko uspeha koliko i oni drugi¹⁶⁾ a od 500 časova emitovanja francuskih radio-stanica, 150 je posvećeno klasičnoj i modernoj muzici (1961. god.). Francuski film je mnogo bliži zahtevima kvalitetne literature nego, u celini uzev, holivudski film. Godine 1964, najomiljeniji filmovi su „Jadnici“ (75%) i „Topovi sa Navarona“ (70%), ali je „Obala u magli“ još uvek imala 43% glasova gledalaca a „Hirošimo ljubavi moja“ — 37%.¹⁷⁾ Džepna knjiga je pomogla širenje policijskih romana najlakše vrste, ali i širenje velikih dela. Posle džepne enciklopedije Larus (prodane u 1.300.000 primeraka) dolaze *Dnevnik Ane Frank* (750.000), *Kuga* (650.000)

¹⁶⁾ Nacionalni sindikat izdavača, *Monografija izdavačke delatnosti*; Paris, Cercle de la librairie, 1965, 160 str.

¹⁷⁾ Ako uzmemo u obzir 15 prvih pevača koje su u jednom nacionalnom uzorku, u 1963. godini, izabrali Francuzi i Francuskinje između 15 i 24 godine (IFOP Francuski institut za ispitivanje javnog mnjenja), nalazimo da među ovih 15. J. Holliday (21), C. François (19), R. Anthony (14), T. Rossi (6) nisu češće birani (već naprotiv) nego pevači koji, uopšte uzev, poklanjaju više važnosti kvalitetu reči ili melodije u pesmama koje pevaju: Aznavour (21), G. Brassens (13), J. Brel (12), G. Bécaud (11), M. Amont (7), L. Escudéro (7), Y. Montand (6), C. Nougaro (4): 74% prema 81%.

¹⁸⁾ Perspektive francuskog filma, (v. nap. 14)

i 32 naslova dela koja su do 1964. godine imala tiraž veći od 300.000 primeraka. Mada je džepna knjiga u Francuskoj manje raširena nego u Americi, počinje da se govori o njenoj masovnoj proizvodnji i prodaji¹⁸⁾ ali još ne i o njevoj masovnoj potrošnji¹⁹⁾. Tako je za deset godina ova kulturna situacija evoluirala u pravcu sve veće složenosti. U većini gradskih društvenih sredina²⁰⁾ karakteriše je splet raznih kulturnih rodova i nivoa koji se međusobno prožimaju u često originalnim kombinacijama. Ni istančana shvatanja akademske i avangardne kulture, ni uprošćeni pojmovi o masovnoj kulturi koja dominiraju u Sjedinjenim Državama Amerike ne čine nam se podobnim da izraze posebna obeležja sadržaja slobodnog vremena u raznim društvenim klasama i kategorijama u Francuskoj, uprkos nastojanjima sindikata, naročito 1936. godine. Ali u toku ovih poslednjih deset godina slobodno vreme je, kao što smo to već rekli, postalo opšti problem kome su, kao nikad dosad bili posvećeni brojni kongresi, razgovori, seminari, specijalni brojevi časopisa, ne samo na inicijativu radničkih sindikata, već i na inicijativu vlasnika industrijskih preduzeća, reklamnih agencija, grupa socijalnih radnica, pedagoških društava itd. Slobodno vreme postalo je zaista opštenarodni problem: on se našao na dnevnom redu najrazličitijih organizacija; to je preokupacija čije su dimenzije i značenje sasvim novi.

Ovaj problem, iako mnogostruk, u suštini je jedinstven. Obuhvata četiri glavna pitanja:

- a) Zašto i kako afirmisati pravo na slobodno vreme kao novi aspekt s eće. nasuprot ranijim, ali još živim moralnim shvatanjima rada, porodice, politike ili religije?
- b) Zašto i kako smanjiti prinude (radno vreme, vrsta rada ili stanovanja, dužina putovanja do radnog mesta itd.) koje ograničavaju mogućnosti korišćenja slobodnog vremena u sredinama u kojima su uslovi za to nepovoljni?
- c) Zašto i kako izbeći da vrednosti slobodnog vremena ne budu u suprotnosti sa autentičnim vrednostima angažovanja u porodici, u profesionalnom radu, u sindikatu, političkim ili verskim organizacijama?

¹⁸⁾ Džepna izdanja dela svetske književnosti najviše kupuju oni koji su i ranije čitali knjige, to jest 42% Francuza (prema rezultatima ankete koju je 1960. godine izvršio Nacionalni sindikat izdavača).

¹⁹⁾ J. Dumazedier et A. Ripert, *Loisir et Culture*, (v. nap. 11)

²⁰⁾ P. Lafargue, *op. cit.*, str. 10.

---

d) Zašto i kako stvoriti povoljne uslove za uspostavljanje ravnoteže između uživanja i rada, između izbegavanja obaveza i učestvovanja, između zabave i visoke kulture?

Da bismo odgovorili na ova pitanja, konstatujemo najpre da su u toku ovog razdoblja svi sistemi organizovanja društvenog života pretrpeli promene ili nastoje da se što brže promene. Pre svega, trgovačke organizacije za distribuciju proizvoda izmenile su način reklamiranja: on je, u celini uzev, i ostao u većoj meri informativan, vaspitan i duhovit. Prvi put je, 1964. godine, Pariski sajam organizovao „sèlo dokolice“ u kome su bile grupisane sve trgovine kulturnih dobara i usluga; povezivala ih je zajednička zamisao u kojoj je želja za obrazovanjem publike bila spojena sa nastojanjem da se poboljša prodaja (saradnja istraživača, književnika, vaspitača). Godinu dana ranije neka reklamna preduzeća organizovala su seminar da bi na njima proučila na koji način reklame, sadržajem i formom, mogu doprineti razvoju uravnoteženog života širokih masa u slobodnom vremenu. Staromodne trgovine u kojima se prodaje sve, a kupac se ni o čemu ne obaveštava, u opadanju su. Pored supermarketa u kojima ima često odeljenja specijalno posvećenih slobodnom vremenu otvaraju se i nove specijalizovane prodavnice kulturnih dobara (trgovine sportske opreme, knjižare, trgovine muzikalija...) kojima u sve većem broju slučajeva upravljaju stručni animatori, osposobljeni na naročitim tečajevima. Ovi prodavci-animatori učestvuju u lokalnom društvenom životu ne kao tradicionalni dobrotvori, već kao kvalifikovani tehničari neke aktivnosti u slobodnom vremenu. Ova tendencija, iako veoma ograničena, predstavlja jedan od značajnih faktora savremene evolucije prodavnica kulturnih dobara.

Sve veći broj industrijskih preduzeća sagrađenih u ovom periodu više uopšte ne liče na naše negdašnje fabrike; istina, njihov broj je veoma mali u odnosu na celokupan broj preduzeća, ali ona označavaju novu tendenciju i postaju nov uzor. Evolucija energetske izvora i metoda rada zahteva od starih fabrika da grade administrativne i školske zgrade, a želja da život učine prijatnijim navodi ih da grade stadione, igrališta, dvorane za priredbe, prostorijske za sastanke, za razne tečajeve, ali i da predviđaju i vrtove. Radnički komiteti u preduzećima su svoju aktivnost u vezi sa slobodnim vremenom razvili u stilu koji je uglavnom tehnički. Tek 1960. godine rukovodioci odgovorni za obrazovanje u velikim

preduzećima sastali su se da bi proučili „pitanje opšte kulture u industrijskom obrazovanju“.²¹⁾ Ta nova kultura daje veoma značajno mesto novim odnosima između vrednosti rada i vrednosti slobodnog vremena u uspostavljanju kulturne ravnoteže. Istina, većina preduzeća posluje i dalje u zastarelim uslovima rada, ali najmodernija preduzeća sve manje pružaju onu sliku fabrike koja preovlađuje u francuskoj književnosti od Zole do Aragona.

U toku ovog istog razdoblja sagrađeno je, kao što smo već napomenuli, više od 3 miliona stanova. Rođene su nove četvrti, čitavi novi gradovi. Uređenje i održavanje prostora za aktivnosti u slobodnom vremenu jedan je od glavnih problema na dnevnom redu: zeleni prostori, igrališta, omladinski domovi, društveni i kulturni centri... Društveni centri posvećuju sve veći deo svojih delatnosti razonodi i obaveštavanju. Od 1956. godine socijalna radnica počinje da dobija sasvim novu ulogu. Priprema se da postane „animatorka“ koja je upoznata sa tehnikama kulturne akcije. Tradicionalnu domarku počinje da zamenjuje, u novim kompleksima stambenih zgrada, složeni sistem čuvara, delegata, pomoćnog osoblja i animatora iz raznih kulturnih centara za stanare svih uzrasta, mlade, odrasle i stare.

Na sasvim drugom planu, isti je slučaj sa tradicionalnim sveštenikom. On je prvi počeo da se bavi organizovanjem slobodnog vremena. Ali, pokazalo se da je okvir „dobrotvornih crkvenih društava“, odveć uzan da bi mogao odgovarati novim potrebama. Posle „Nacionalnog kongresa o akciji pastora i slobodnom vremenu“, održanom 1965. godine, odlučeno je da sva dobrotvorna društva postanu svetovna. Podstaknuto je učešće hrišćana u organizovanju slobodnog vremena na nov način. Akcija pastora usmerena je u pravcu formi koje su u mnogo većoj meri prilagođene slobodnom vremenu krajem nedelje ili krajem godine i novom „mentalitetu vernika“. Van tradicionalnih zahteva svešteničkog poziva, aktualna postaje uloga vodiča koji bi rukovodio ekipom kulturnih animatora.

Najzad, najdinamičnije opštine počele su da na nov način postavljaju problem slobodnog vremena svog stanovništva. Nekada su komisije za sport, za umetnost i razna sportska i umetnička udruženja vodili fragmentarnu politiku, bez celovite perspektive. Poslednjih desetak godina, po primeru novatorskih opština, kao što su opštine

²¹⁾ U ovom razdoblju javlja se i jača društveni pokret koji će se kasnije proširiti i dovesti do pregovora između sindikata i vlasnika industrijskih preduzeća, a zatim i do niza zakona o permanentnom obrazovanju, donetih tokom 1970. i 1971. godine.

u Renu, Strazburu, Mecu, Ruanu, Buržu Avignonu, Anesiju ili Grenoblu, počinje da se, uz pomoć države izgrađuje celovitija politika kratkoročnog i dugoročnog kulturnog razvoja van okvira školskih ustanova. Broj plivališta, gimnastičkih dvorana i stadiona u velikom je porastu. Uprkos zaostajanju tokom poslednjih pedeset godina²³), opštinske biblioteke pokazuju tendenciju da se organizuju na principu kulturnih centara. Sa istim zakašnjenjem, dat je podsticaj i konzervatorima muzeja da postanu kulturni animatori (Kongres internacionalnog odbora za organizaciju muzeja, Pariz 1964). Veliki broj pozorišnih centara, stvorenih zahvaljujući jednoj inicijativi IV republike, postali su ili se pripremaju da postanu domovi kulture — šest ovakvih slučajeva već je zabeleženo tokom IV plana, a uskoro će ih biti još pedesetak. Broj društvenih centara, omladinskih i kulturnih domova i domova radničke omladine više se nego udvostručio za deset godina (sada ih ima više od 1.200). Tradicionalne opštine sve su nespособnije za rešavanje novih kratkoročnih i dugoročnih kulturnih problema.

Sva ova novatorska ostvarenja su, podvucimo to još jednom, ograničenog obima. Nailaze na neprijateljski stav konzervativaca i na inerciju koja karakteriše svaku javnu i privatnu administraciju. Ali, neosporno je da je u toku ovog razdoblja započeo ili se ubrzao pokret kulturne obnove. On je stvorio pogodnu klimu za mnoga ostvarenja i za izradu detaljnih projekata, koji imaju izgleda za postepeno ostvarivanje u toku deset ili dvadeset narednih godina, ako se predviđanja ekonomista obistine. Ovi projekti mogu se ubrojati među najkonkretnije indikatore ostvarenja grupe planera „1985“.

Mi, naravno, nismo podrobno opisali obeležja kulturne evolucije porodica i društvenih organizacija u toku pomenutog razdoblja. To nam nije bila namera. Izabrali smo nekoliko značajnih činilaca koji osvetljavaju pojavu novih interesovanja kod stanovništva i novih inicijativa u francuskim organizacijama u vezi sa neravnomernom, ali opštom valorizacijom izdataka i aktivnosti u slobodnom vremenu. Možemo li, zajedno sa D. Rizmanom govoriti o početku „druge revolucije“ u nacionalnom karakteru? To još ne znamo. Pretpostavljamo, ipak, da su te promene u oblasti kulture već dovoljno široke i duboke da bi mogle imati trajnog uticaja na

²³) Na primer, u Parizu, opštinske biblioteke pozajmljuju četiri puta manje knjiga po stanovniku nego biblioteke u Njujorku, a oko deset puta manje nego biblioteke u Londonu. — Upor.: J. Hassenforder, „Le retard des bibliothèques françaises“ (Zaostalost francuskih biblioteka), Expansion de la recherche scientifique, X×II, 1965, str. 46—48.

opšta shvatanja i navike ljudi u našoj zemlji, podrazumevajući tu i stavove sindikata, društveno-političkih i društveno-verskih organizacija. Uprkos promeni političke klime u poređenju sa pomenutim razdobljem, uprkos uticaju koji su izvršili previranja u maju i junu 1968. godine, ove tendencije su se održale. Praćenje događaja nam, verovatno, neće pružiti priliku da predvidimo bilo kakvu promenu. Jer, sve statistike kojima raspolazemo od 1965. godine naovamo nastavljaju se u istom smislu kad je u pitanju slobodno vreme²³). Zahtevi da se radna nedelja svede na 40 sati i da penzija počne u 60-oj godini života mogu lako proširiti ove probleme na jednu novu publiku u sasvim bliskoj budućnosti²⁴).

Istorijski značaj ovog fenomena prevazilazi okvire francuskog društva. On je deo dugoročne evolucije naprednih industrijskih i postindustrijskih društava. Ova evolucija se nastavlja bez obzira na nepovoljne okolnosti, kao što su ratovi ili sadašnja energetska kriza. Francusko društvo sve više gubi obeležja iz doba vladavine tradicija, koja su sve doskora davala pečat njegovom načinu života.

Pre svega, stvaranje slobodnog vremena, koje obuhvata i vreme dokolice, očigledno je rezultat napretka u produktivnosti, koji se temelji na primeni naučno-tehničkih otkrića: svi ekonomisti se u tome slažu, od Marksa do Kinza (Keynes). Ali taj naučno-tehnički napredak dopunjava se dvostrukom akcijom: akcijom sindikata koji, ponekad u isto vreme, a češće smenjajući se, zahtevaju povećanje nadnica i skraćivanje radnog vremena i akcijom preduzeća kojima je potrebno da, u cilju prodaje svojih proizvoda, prošire vreme potrošnje. Sve ove činjenice nisu uvek u skladu. Iz toga su, kao što je to već primećeno u američkom društvu otkako je nastala masovna potrošnja, proizišle mogućnosti dužih štrajkova, širih društvenih sukoba, u kojima se radnicima pridružuju penzioneri, domaćice itd. Međutim, možemo primetiti da sve ove snage postavljaju u krajnjoj liniji isti zahtev za povećanjem slobodnog vremena, i to ne samo u profesionalnom radu, već i u domaćim i porodičnim poslovima.

Podvucimo da se naučno-tehnička komponenta, u interferenciji sa društvenim pokretima, odnosi

²³) J. Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir*, (U susret civilizaciji slobodnog vremena), Paris, Seuil, kol. „Points“ 1972; Coronio et Muret, *Le Loisir* (Slobodno vreme), CRU, 1973.

²⁴) Cf. „Loisir et troisième âge“ („Slobodno vreme i treće doba“): .. Dumazedier, *Sociologie empirique du loisir* (Empirijska sociologija slobodnog vremena).

ne samo na skraćivanje radnog vremena na radnom mestu, već i u domaćinstvu i porodici: na tu činjenicu se obično zaboravlja u analizama tehničko-ekonomske dinamike koja stvara slobodno vreme.

Ž. Furastje (J. Fourastié) je ukazao na razliku u trajanju domaćih poslova koja se temelji na nejednakoj tehničkoj opremi domaćinstava.²⁵⁾ Anketa o budžetu vremena koju je sproveo A. Salaj (A. Szalai) omogućila nam je da ocenimo koliko vremena američka domaćica, u istim društvenim uslovima, uštedi u odnosu na domaćice u drugim, siromašnijim zemljama, samo zahvaljujući boljoj opremi domaćinstva.

Međutim, tehničko-ekonomska komponenta ne objašnjava sve. Ona nam ne omogućuje da shvatimo zašto se vreme koje je ostalo slobodno pretvorilo pre svega u aktivnosti slobodnog vremena. Treba tu dati određenu ulogu i jednoj etičko-društvenoj komponenti. Naime, prema našoj pretpostavci, stvaranje slobodnog vremena rezultat je dva istovremena kretanja: napredovanje nauke i tehnike, potpomagano društvenim pokretima, oslobađa jedan deo vremena korišćenog na radnom mestu ili u domaćinstvu; b) opadanje društvene kontrole, koju su vršile osnovne društvene institucije (porodica, društveno-političke i društveno-verske institucije) omogućuje da se oslobođeno vreme iskoristi pre svega za aktivnosti kojima se čovek obično bavi u slobodnom vremenu. Ovo opadanje kontrole od strane pomenutih institucija vezano je za delovanje društvenih pokreta omladine i žena, koji su ustali protiv svemoći porodičnih i bračnih obaveza, protiv obaveza vernika koji su tražili više svetovnog rukovođenja u nekadašnjim dobrotvornim društvima kojima je upravljala Crkva, kao i u drugim sektorima života u parohiji, protiv dužnosti građana pobunjenih protiv političkih totalitarizama, koji ugrožavaju slobodu i ono što se naziva privatnim životom, a što obuhvata i slobodno vreme.

Ali ovde se postavlja nov problem; ova ekonomska i društvena dinamika je tako reći negativna. U pitanju je oslobađanje vremena od negdašnjih stega, od dužnosti nametanih pod uticajem institucija koje su posredovale između čoveka i društva i koje su bile sastavni deo celokupnog tadašnjeg društva. Da ovako oslobođeno vreme ne nailazi možda samo na prazninu? Teško bismo mogli shvatiti toliku privlačnost „praznine“! Zar u naprednim industrijskim društvima, kapitalističkim ili socijalističkim, ne postoji neka pozitivna snaga koja bi usmeravala

²⁵⁾ J. et F. Fourastié, *Histoire du confort (Istorija komfora)*, PUF, 1962, 128 str.

najveći deo oslobođenog vremena u pravcu slobodnog vremena? Na čemu bi se mogla temeljiti ta sve veća privlačnost slobodnog vremena u industrijskim društvima koja se razvijaju u pravcu postindustrijskog stadijuma? Ovo će biti poslednje pitanje koje ćemo ovde razmatrati.

Na prvi pogled veoma je teško shvatiti središnu snagu ove privlačnosti: ta toliko je aktivnosti koje su na izgled raznorodne. Možemo li uopšte tvrditi da postoji neko jedinstvo pod tom sve većom raznolikošću koja evoluirala zavisa od tehničkih otkrića ili od čuđi mode? Pred tom tolikom raznovrsnošću neki, kao što smo već rekli, čak i ne priznaju da slobodno vreme predstavlja prihvatljiv pojam, tako da se njime može operisati²⁹⁾ i koji je dostojan da sačinjava jednu granu sociologije. Drugi, naprotiv, a i mi smo među njima, tvrde da je neka skrivena stvarnost po svojoj prirodi zajednička svim tim aktivnostima; na nama je da to dokažemo. Definisavanje koncepta slobodnog vremena, njegovih granica, njegovih unutrašnjih struktura i njegovih odnosa sa svim onim što ga okružuje, najbolji je način za shvatanje ove teško dokučive stvarnosti.

U čemu je središna *privlačna* snaga ovog fenomena bez obzira na forme u kojima se javlja: godišnji odmor, razonoda, odmaranje, vikend, šetnja, sport, scenske priredbe, razgovori, putovanja iz uživanja, televizija, pozorište, muzika, igranke, učenje iz ličnog zadovoljstva, kafane, konjske tike i kladenje, igranje karata, ljubavne igre, pa čak i „droge za uživanje“ itd? Tu središnu privlačnu snagu koja se ispoljava u svim tim mnogobrojnim aktivnostima sačinjava, po našem mišljenju, nova društvena potreba pojedinca da sam sobom raspolaže, da uživa u jednom vremenu u kome su mu aktivnost nametali delom preduzeće, a delom društveno-verske, društveno-političke institucije ili pak porodica. Kako se potreba za prekovremenim radom manje oseća i kako je, s druge strane, popustila kontrola osnovnih društvenih institucija, oslobođeno je izvesno marginalno vreme: njegov razlog postojanja nije više funkcionisanje neke institucije već ostvarenje čovekove ličnosti. Onako kao što kaže R. Rihta, u društvu u kome se ceni slobodno vreme „*subjektivnost pojedinca postala je sama po sebi društvena vrednost*“.

Ovu novu društvenu potrebu, iako je oseća sve veći broj lica, teško je konceptijski formulirati na naučnom nivou. Ona nastaje u sukobu sa etikama i strukturama iz vremena koje je

²⁹⁾ C. Buech, *op. cit.*

pišlo.²⁷⁾ Ona, u nedostatku novca, vremena, može da se pretvori gotovo ni u šta, kad su u pitanju oni koji su u nepovoljnom društvenom položaju. Ona se može izopačiti i postati povod za „bekstvo iz sadašnjice“, neprilagođenost, društvenu delinkvenciju. Može biti i pogodna okolnost za ideološke mistifikacije u svakom smislu. Može postati i predmet novih institucionalnih kontrola čije je slabljenje i dovelo do njene pojave i jačanja.²⁸⁾

Ali, pre no što kritikujemo taj fenomen, treba da shvatimo njegova specifična obeležja u dinamici industrijskih društava. Inače će kritika društva promašiti svoj cilj. Ova kritika bi se oborila na mit stvoren za potrebe zastupane ideje; ona bi ukazala na nedostatke, na iluzije, na sumnjive ideologije koje se u današnjem društvu vezuju za slobodno vreme, odbacujući sam subjekt, a 'gnorišući ili eliminišući slobodno vreme kao takvo. Pod uticajem sociologa „ozbiljnog“ života (rad, porodica, politika, religija, obrazovanje) slobodno vreme najčešće koncepcijski spasava neka društvena ideologija koja jedan deo njegove stvarnosti brže-bolje zaodene konceptima koji ulivaju više poverenja. Da nas možda ne plaši ovo slobodno vreme u kome podzrevamo potencijalno prestupništvo ili anarhiju?

Nasuprot ovome, sociološka posmatranja otkrivaju da slobodno vreme ne odgovara samo autentičnim potrebama ličnosti. Te potrebe su očigledno u permanentnoj interakciji sa subjektivnim i objektivnim uslovima koji ih podstiču ili im se protivstavljaju... To su uslovi ekonomskog tržišta koji ih standardizuju, etičke tradicije koje ih cenzurišu ili kanališu, razne politike koje pokušavaju da manipulišu njima, zavisno od ciljeva koji su često strani težnjama za slobodnim izražavanjem ličnosti i njenim

²⁷⁾ W. Kerr. *The decline of pleasure (Sumrak uživanja)*, Njujork, 1965, 320 str. „We are all of us compelled to read for profit, party contracts, lunch for contacts, bowl for unity, drive for mileage, gamble for charity, go out for the evening for the greater glory of municipality and stay home for week-end to rebuild the house“. (Svi smo prinuđeni da čitamo radi materijalne koristi, sklapanja ugovora, da ručamo radi uspostavljanja kontakata, da jurimo putevima zato što svi tako čine, da vozimo kako bismo dobili dodatak za kilometražu, da se kockamo u dobrotvorne svrhe, da uveče izlazimo da bi gradski oci bili ponosniji, a da kraj nedelje provodimo u kući da bismo vršili razne opravke u njoj“.

²⁸⁾ J. Baudrillard (Bodrijar), *Le système des objets (Sistem predmeta)*, Paris, Gallimard, 1968, 288 str. — S. B. Linder, *The hurried leisure class*, Njujork i London, Columbia University Press, 1970, 183 str. — Autor, ekonomista, pokazuje da su predmeti potrošnje, kao i odgovarajuće aktivnosti, postali tako brojni i raznovrsni da ljudi imaju sve manje vremena za njihovu potrošnju.

komuniciranjem sa drugima. Ove napomene su, dakle, u suprotnosti sa uprošćenim karikaturnim predstavama slobodnog vremena, u kojima je ovo ili pobrkano sa potpunom slobodom ili uništeno pod pritiskom socijalnih determinizama. Očigledno je da slobodno vreme nema čudotvornu moć da uništava društvenu uslovljenost, niti da uspostavlja vladavinu apsolutne slobode, ali je sloboda izbora u slobodnom vremenu ipak stvarnost čak i onda kad je ta sloboda ograničena i kad delom predstavlja i iluziju. Dete ne meša odmor između časova sa radom na školskim časovima, prema tome ni zreo čovek ne može pobrkati svoje slobodno vreme sa obavezama koje mu nameće profesionalni rad ili rad u kući, čak i kad nalazi zadovoljstvo u tom radu. Ali ova sloboda je uvek ograničena, uslovljena.

U tim stvarnim, sumnjivim, dijalektičkim ili konfliktnim uslovima stvaraju se nove istorijske mogućnosti za ostvarenje čovekove ličnosti u oblasti zabave. Čovek je postepeno izvojevao pravo i izvesnu moć (vreme) da bira aktivnosti usmerene prvenstveno ka nekoristoljubivim ciljevima, ka zadovoljavanju ličnih ili društvenih potreba, od kojih društvo nema neposrednih koristi, ka izražavanju, izgradnji ili rekonstrukciji same ličnosti. Pridavanje veće vrednosti igri, koja je u ranijem razdoblju pre svega vezivana za detinjstvo, sve se više širi i na zrelo doba. U oblasti slobodnog vremena granice između normi koje regulišu aktivnosti raznih starosnih grupa sve su nepostojanije²⁸⁾. Prema sadašnjim pravilima, slobodno vreme nije samo vreme okrepljujućeg odmora, mada je ono još uvek to za veliki broj umornih radnika, već i vreme za obavljanje aktivnosti koje imaju vrednosti same po sebi. Osobe koje su nekad živele da bi radile, usuduju se danas da rade da bi „živele“ ili se usuđuju da o tome sanjaju...

Po svemu izgleda da društvena valorizacija izražavanja sopstvene ličnosti kroz slobodno vreme predstavlja novu etapu istorijskih tekovina ličnosti. Na granici između istorije i psihologije I. Mejerison je pokazao da ono u čemu vidimo obeležja određene ličnosti (način osećanja, mišljenja delanja), nosi u stvari snažan pečat istorije društva, čime su poremećene ranije ravnoteže²⁹⁾. Isti je slučaj sa pravima ličnosti u oblasti slobodnog vremena. Po svemu izgleda da etika slobodnog vremena ima veze sa drugim etikama, etikama rada, dužnosti prema porodici,

²⁸⁾ M. Mead, *Le Fossé des générations (Jaz među generacijama)*, Paris, Denoël/Gontier, 1971, 160. str. Prevod s engleskog.

²⁹⁾ I. Meyerson, *Les fonctions psychologiques et les oeuvres, (Psihološke funkcije i dobrotvorne ustanove)* Paris, Vrin, 1948, 223 str.

služenju društvu itd. Te etike ograničavaju, uslovljavaju etiku slobodnog vremena, ali i ona na njih utiče. Društvena i lična etika su usled toga izmenjene. Ono što je juče smatrano lenošću u odnosu na zahteve preduzeća, danas je dostojanstvo; ono što je juče nazivano egoizmom u odnosu na instituciju porodice, zove se danas poštovanjem karaktera jednog njenog člana. Izvestan deo onoga što je bilo greh u očima religijske institucije priznaje se danas kao umetnost življenja. Neki su već govorili o hedonističkom moralu. To je dvosmisleno: etika slobodnog vremena nije etika nerada koja odbacuje rad, niti etika raspuštenosti koja gazi obaveze, već etika nove ravnoteže između utilitarnih zahteva društva i nekoristoljubivih zahteva ličnosti. Ako istorija potvrdi ovakvu perspektivu, slobodno vreme neće biti toliko nadoknada ili dopuna rada na radnom mestu ili u kući, koliko uzrok i rezultat jedne nove težnje čovekove ličnosti u vezi sa novom etapom tehnoloških društava. Potrebe da se skрати vreme proizvodnje da bi se oslobodi'o jedno vreme u kome bi proizvođači mogli bolje da troše izgleda da su samo prirodne posledice istorijske promene koju će svaki sistem proizvodnje i potrošnje, ma kakav bio, pokušati da iskoristi za sebe, nesposoban da je sam sprovede.

I tako, po svemu izgleda da upravo prolazimo kroz novu etapu oslobađanja ličnosti od nasilnih ili m'roljubivih, očiglednih ili prikrivenih integrizama ili totalitarizama društvenih institucija. U doba Renesanse, posle dugih pobuna i raspri koje će dovesti do Reformacije, Crkva pristupa dubokim promenama koje će onemogućiti proganjanja i suđenja zbog tobožnjeg bacanja čini, zbog bezbožništva ili verovanja u nekog drugog boga: čovek je izvojevao pravo da sam bira svog boga ili da ne izabere nijednog. Dva veka kasnije, posle društvenih previranja i pobuna protiv apsolutizma, neograničena vlast vladara i njegova samovolja uzmiču: tako nastaje zakon Habeas corpus: podanik svemoćnog kralja postaje slobodniji građanin. Vek kasnije nestaje neograničeno pravo esnafske organizacije nad radnikom. S jedne strane, novi zakon⁹⁾ prepušta golorukog radnika dobroj volji preduzimača, ali u isto vreme, pojedinac nije više vezan za preduzeće i radnici postaju svesni svojih interesa: borba klasa se može organizovati uprkos zakonima koji je suzbijaju; namamni radnik s teškom mukom stiče pravo da brani svoje dostojanstvo. Danas i sama institucija porodice popušta u kontrolićanju svojih članova, čak i onda kad ostaje i dalje efikasan okvir za funkcionalne razmene i uzajamna osećanja. Svemoć

⁹⁾ Le'apeljeov zakon iz 1791. godine.

oca porodice nad slobodnim vremenom svojih članova postaje elastičnija, o njoj se diskutuje. Sve veće je pravo svakog člana da prihvati ili odbaci korišćenje slobodnog vremena u grupi pod neposrednom kontrolom porodične institucije; sve ranije se stiče pravo na slobodno raspolaganje slobodnim vremenom u društvu onih koje sami biramo. D. Riesman je pokazao da su se u modernim društvima vrednosti pojedinca promenile³¹. Njegova je teza da renesansni individualizam ne zadovoljava više čovekovu potrebu za bežanjem iz osamljenosti koja je svojstvena anonimnosti velikih gradova. U istinitost ovog tvrđenja može nas uveriti činjenica da stanovnici gradova traže stambene jedinice koje su bliže prirodi i u kojima su ljudi bliži jedni drugima³²), ali bi ovo zapažanje trebalo dopuniti jednim drugim: u odnosu na slobodno vreme vrednosti individualizma treba preispitati i u suprotnom smislu: igre, putovanja, veze zasnovane na osećanjima ili učenje iz ličnog zadovoljstva, sve ono što su mnogi još juče smatrali gubljenjem vremena, sumnjivom zabavom ili povredom dužnosti prema porodici, društvu, pokazuje danas tendenciju da, u izvesnim još neodređenim uslovima, zavisno od situacije, postane novi zahtev ličnosti. U ovom našem vremenu, prema novim društvenim normama cilj pojedinca nije ni postizanje tehničke besprekornosti, ni služenje društvu, niti duhovno, ili političko angažovanje, već ostvarivanje i izražavanje sopstvene ličnosti: to je naša glavna hipoteza³³).

³¹) D. Riesman, *Individualism reconsidered and other essays*, Glencoe (Ill), The Free Press, 1954, 529 str.

³²) H. T. Gans, *The urban villagers . . . (Gradski seljaci)*, Njujork, The free press, 1962, 367 str.; *The Levittowners, Ways of life and politics in a suburban community* (Način života i upravljanja u zajednicama u predgrađu) Njujork, Pantéon Books, 1967, 474 str.

³³) Ovo pitanje je dublje proučeno u: J. Dumazedier, *Sociologie empirique du loisir — critique et contre-critique de la civilisation du loisir* (Empirička sociologija slobodnog vremena — kritika civilizacije slobodnog vremena i kritika te kritike), 1974, Paris, izd. Seuil.